

Estók József

A magyar börtönügy arcképcsarnoka

Szemere Bertalan
(1812 – 1869)

*„Vizsgálni mindenütt azt kell mi ott,
s mindent ott, hol az legjelesebb;
saját honában s földében mindent.”¹*

(Szemere Bertalan)



Jogász, író, a reformkor politikai vezéregyéniségeinek egyik legszínesebb, legromantikusabb, egyben legtragikusabb sorsú személyisége. Már fiatalon a polgári átalakulásért küzdő politikusok táborának tagja, szerteágazó érdeklődésében jelentős szerepet kap a börtönügy helyzetének tanulmányozása, a fogházjavító mozgalom egyik élharcosa. 1848-ban az első felelős magyar kormány belügyminisztere, a Habsburg-ház trónfosztását követően a második magyar kormány miniszterelnöke és belügyminisztere.

Szemere Bertalan 1812. augusztus 27-én született a Borsod megyei Vatta községben. Az elszegényedett nemesi család négy gyermeke közül harmadikként látta meg a napvilágot. Apja, Szemere László (1772-1843) alig tizenhat éves, amikor katonának áll, részt vesz a Napóleon elleni háborúban, és komoly sikerként könyvelhető el, hogy a ranglétrán egészen az őrnagyi rendfokozatig küzdi fel magát. Feltehetően ez az előélete is hozzájárult ahhoz, hogy 1809-ben ő lett a borsodi nemesi felkelés parancsnoka.

Édesanyja, Karove Erzsébet határozottságáról, céltudatosságáról híres egyéniség, aki összetartotta a családot, és a nehéz anyagi körülményeik ellenére is mindent megtett azért, hogy a négy gyermek – Jenő, László, Bertalan és Mária – megfelelő neveltetését és taníttatását biztosítsa. Mindezek mellett vendégszerető házasszony.

¹ Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta Steiner Ágota. Budapest, Helikon Kiadó, 1983.

Szemere Bertalan a betűvetés rejtjelmeivel szülőfalujában – a falu hasonló korú gyermekeivel együtt tanulva – ismerkedett meg. 1820-ban Sárospatakra került, ahol latin nyelvet és szónoklattant tanult. 1823-1825 között a miskolci evangélikus iskola diákja. 1826-tól Késmárkon tanul. A tanulmányainak következő helyszíne – 1827-1828 között – ismét Sárospatak, ahol 1828. szeptember 3-án *non togátus, publicus diák* lett, 1832-ben fejezte be tanulmányait, és jogi diplomát szerzett.

Szülei anyagi helyzete miatt sok nehézséggel, nélkülözéssel kellett megküzdnie, de ez nem tántorította el kitűzött céljainak elérésétől, hanem sokkal inkább ösztönözte a tanulásra. Legtöbbször a diáktársak könyveiből tanult, főtt ételt nagyon rendszertelenül evett, főleg kenyéren és gyümölcsön élt. *„Négy évig (1829–1832) nem volt téli felöltője [...], a költők verseit, a szótárakat, a stúdiumokat a jeges szántóföldeken vagy a szénás padokon tanulta, bele búva a szénába”* – jellemezte a fiatal Szemerét a kortárs és a jó barát, Csengery Antal.²

„Mivel ismerte a családi életben a szükség rettenetességeit, soha semmit nem kért szüleitől. Amit adtak, abból is mindig maradt. Sőt alig került ki iskoláiból, s a szülei házat és testőreit ő tartotta fenn. S nem viszonzhatóan tanuló-, később ifjútársainak szívességét, nem igen fogadott el másoktól valamit.” – írta Csengery.³

Ennek ellenére erre az időszakra Szemere Bertalan később mégis így emlékezett vissza: *„Soha oly meglegedett, oly boldog nem voltam, mint Patakon. Hiszen csendes tanulmányaimban itt ismerkedtem meg az ó- és újkor legnagyobb szellemeivel, itt kezdtem felfogni minden csodálatosságával a világot, itt tanultam meg szolgálni az emberiséget, itt gyúltam szerelmére a szabadságnak, itt szegődtem papjává a hazának, mint oltárnak... . Reggelenként a Páncél-hegyen én előbb zengtem Kölcsey Himnuszát, mint dalát a korán kelő pacsirta.”*⁴

Szemere Bertalan már kamaszkorától keményen, sokszor hajnalig tanult és dolgozott. Később, miniszteri ténykedésének időszakában szintén ezt az életritmust, életvitelt követte. Már fiatalon széles látókörű műveltséget szerzett, szinte minden szabadidejét a tanulásnak szentelte. Leírták róla többek között, hogy ő látogatta a legrendszeresebben a pataki iskola könyvtárát, és kölcsönözte a legtöbb könyvet.

Legendásan jó nyelvérzékkel áldotta meg a sors. Rövid idő alatt sajátította el a különböző idegen nyelveket, kitűnően beszélt olaszul, németül, angolul és a franciául, de nem állt távol tőle a latin nyelv sem. Rajong a zenéért, jól bánt a gitárral és a fuvolával.

Szemerének szinte folyamatosan volt a közösség összekovácsolására, mozgósítására valamilyen ötlete. Kezdeményező szerepet játszott a színjátszó körök, a diákfórumok, az iskolai egyletek szervezésében, létrehozásában. Ez irányú ténykedései rendkívül népszerűvé tették a diáktársak körében.

Első írásai Sárospatakon jelentek meg amiket a nagyobb publikum a Felső-Magyarországi Minerva című folyóiratból ismerhetett meg.

² Albert Gábor: Szemere Bertalan hazatérései. Kortárs, 2004. 11.

³ Uo.

⁴ Sipos István: Jövőt építő elődeink. Jeles személyek Sárospatak múltjából. Zempléni Múzsza, 2008. 3.

Kazinczy Ferencsel sárospataki iskolás éveitől kezdve, a fia – egyben Szemere diáktársa – Emil révén ismerkedik meg, akinek több idegen nyelvű szöveget is fordított. Szoros barátság fűzte Kazinczy Gáborhoz, Ormós Lászlóhoz, Szalay Lászlóhoz, Eötvös Józsefhez, Csengerey Antalhoz, Kölcsey Ferenchez, Pulszky Ferenchez, Lónyay Gáborhoz, a zempléni ellenzék vezéréhez, de rendszeresen megfordult Deák Ferenc házában is.

Szemere elismert „*tollforgatóként*” kitűnő verseket és prózát írt, de többen felismerték benne a közéleti, politikusi személyiségjegyeket, amiket talán Kölcsey fogalmazott meg a legplasztikusabban: „*tiszta, kellemes prózát ír, s van benne elég talentum, hogy literátorink közt egyszer akkor díszben tűnjön fel; de az én kinézéseim nem annyira azok, hogy ő literátor legyen, mint azok, hogy hivatalbeli. Ez a gyermek, ha minden meg nem csal, a polgári pályán nem utolsó jelenet lesz; s országunk mostani helyzetében én inkább ohajtom, hogy a megyéken, s országgyűléseinken előítéletlen, szabadelmű, merész lelkű, s nem ingó férfiak támadjanak, mint jó drámaírók.*”⁵

A jogi diploma megszerzését követően Szemere Bertalan visszatért szülőfalujába, majd Miskolcon a liberális reformpolitikus, Pálóczy László borsodi főszolgabíró mellett helyezkedett el jogászyakornoknak. Pálóczyval – aki a megye liberális ellenzékének követeként részt vesz az országgyűlésen – még ugyan ebben az évben Pozsonyba utazik, ahol nemcsak az ügyvédi vizsgát szerzi meg, hanem szoros kapcsolatokat épít ki az országgyűlési ifjúság tagjaival, követekkel, közéleti személyiségekkel, a Pozsonyi Magyar Társasággal.

Az ott töltött több mint egy év komoly hatással volt Szemere politikai nézeteinek alakulására is. „*Visszaemlékezései szerint itt, Pozsonyban esett át a pályaválasztás nehézségein. Iskolázottsága és eddigi ténykedése legalább annyira vonzották az irodalom, mint a közélet felé. Pozsonyban azonban ráébredt: ha a nemesség nem foglalkozik a haza dolgaival, a többi osztály nem teheti ezt, mert ki van zárva intézésükből.*”⁶

1834-ben, a sikeres ügyvédi vizsgát letételét követően – elsősorban anyagi okok miatt – visszaköltözik Pozsonyból a szüleihez Vattára, és Borsodban, a megyénél előbb gyakornokként helyezkedik el, majd 1834 decemberében a megye tiszteletbeli aljegyzőjévé nevezik ki.

1838-tól Borsod megyei táblabíró, majd 1841-től az egri járás főszolgabírója. 1843-ban megyei országgyűlési követ. 1846-tól Borsod megye másodalispánja, majd alispánja. Időközben – beváltva ígérését – tapasztalatok gyűjtése céljából beutazza az országot.

Az 1843–44-es országgyűlésen jegyzőként tevékenykedik, a feliratok, válaszok és a törvényjavaslatok megfogalmazásában megmutatja jogászai és írói képességét.

1847-ben a borsodi követválasztáson közfelkiáltással választják meg megyei követnek. A megyében több politikai, civil és kulturális egyesület létrehozója, szervezője, illetve vezetője. Így elnöke a Miskolci Casinónak, a Védegylet helyi csoportjának, az Olvasókörnek, a leégett színház újjáépítésére alakult társaságnak.

⁵ Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás. Sajtó alá rendezte: Szabó G. Zoltán. Gondolat Kiadó. Budapest, 1990. 177–178. – Idézi: Albert Gábor: Szemere Bertalan hazatérései. Kortárs, 2004. 11.

⁶ Erdődy Gábor – Hermann Róbert: Batthyány – Szemere. Pannonica Kiadó Kft., 2002.

Szemere Bertalan az 1848-as forradalom győzelme után a Batthyány-kormány belügyminisztere lett, fontos feladatai közé tartozott az új országgyűlés előkészítése, az 1848-as törvények életbeléptetése. Nevéhez kötődik a kormány hivatalos lapjának a „Közlöny”-nek a megjelentetése.

A Batthyány-kormány lemondásakor az egyedüli miniszter, aki nem mond le, hogy legyen miniszter, aki az új kormány kinevezését ellenjegyzí. 1848. október 1-én beválasztják az Országos honvédelmi Bizottmányba. 1848. május 2-a és augusztus 11-e között Kossuth Lajos mellett ő Magyarország miniszterelnöke és belügyminisztere – egészen a kormány lemondásáig.

Miniszterelnöki tevékenységéhez kötődik a statárium megszüntetése, a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztése, a nemzetiségi törvény elfogadása, amely a nemzetiségeknek – a világon elsőként – szabad nyelvhasználatot engedélyezett a közigazgatásban és az oktatásban.

* * *

Szemere Bertalannak a börtönüggyel kapcsolatos tevékenysége része annak a küzdelemnek, amit a feudális viszonyok felszámolásáért küzdő reformmozgalom képviselői egyebek mellett a fogházjavítás érdekében a zászlójukra tűztek.

A fogházjavítás ügyét felkaroló fiatal politikusok és liberális gondolkodók – így Szemere – elszántságát csak fokozták azok a tapasztalatok, amelyekre a nyugati, vagy a tengeren túli utazásaik során tettek szert.

Szemere Bertalant már egészen fiatal korábban foglalkoztatta egy külföldi utazás, „tanulmányút” gondolata – 1835-ben több barátja, rokona biztatására az útját tervezi.

Széchenyihez, Bölönihez és még jó néhány „utazó társához” hasonlóan körbeutazta Nyugat-Európát – csak ő rokoni támogatással –, hogy a gyakorlatban tanulmányozza a miénknél fejlettebb országok demokratikus intézmény-rendszereinek működését.

Utazásának első, egyik legfontosabb tapasztalata volt, hogy Magyarország jóval elmaradottabb Európa nyugati feléhez képest, illetve az országról a külföldön kialakult kép nagyon hiányos, sok esetben előítéletes is.

Tapasztalatait – megfogadva Kazinczy Ferenc tanácsát – naplójában rögzítette, amit „Utazás külföldön” című, 1840-ben kiadott könyvében tett közzé. A mű jelentősebb része túlélte a cenzúra által támasztott megpróbáltatásokat, 2 400 példányban jelent meg, és rövid idő alatt elfogyott. Az „Utazás külföldön” olvasott és keresett könyv volt a reformokért, a polgári átalakulásért küzdő politikusok és a forrongó ifjúság körében. A tanulmányt a hazai tudós-társadalom is elismeréssel fogadta, melynek eredményeként Szemerét 1840. szeptember 5-én az Akadémia levelező tagjává választottak. 1845-ben jelent a mű második, bővített kiadása, ebbe már belekerült mindaz, ami az első kiadásból cenzori utasításra kimaradt.

A könyv közérthetően, olykor romantikus fordulatok alkalmazásával ismerteti meg olvasójával a Szemere által meglátogatott országok politikai és társadalmi intézményrendszerét. A téma iránt érdeklődő képet kaphat – többek között – az angol, francia parlamenti életről, a törvényhozás folyamatáról, megismerkedhet a német nevelés ügyével, a meglátogatott országok polgárainak hétköznapi életével, az egyes országok nemzetközi híru rendezvényeivel, jelentősebb társadalmi eseményeivel. A művészet iránt érdeklődők bepillantást nyerhetnek a színházi életbe, információt kaphattak a kor híres gyűjteményeiről, képet kaphatnak az alkalmazott építészeti megoldásokról. Megismerheti az olvasó néhány ország biztosítási, pénz-, föld- és birtokviszonyait, az ipar, a tudomány és a technikai fejlődés helyzetét, a léghajózás, a vasút, a gázvilágítás és a hajózás fejlődésének eredményeit.

Szemere Bertalan a börtönügy helyzetét több, általa meglátogatott országban tanulmányozta, utazása során felkereste korának legmodernebbnek tartott börtöneit. *„Megfordult Párizs, London, Edinburgh, Glasgow fegyházaiban, járt a korszerű porosz fegyintézetekben. Bár börtönügyi élményeinek leírása, büntetés-végrehajtást illető fejtegetései a két kötetes mű elenyésző részét képezik, a fogházjavítás hívei és a börtönügyi tudományosság mindmáig fő forrásuknak tekintik a munkát.”*⁷

Szemere a tanulmányában az angol börtönviszonyok ismertetését a magyarországi helyzet rövid, de háborzongatóan valóságos körülményeinek bemutatásával kezdi. Leírásában a rabok földalatti vermekben, melyek padozata rothadó szalmával van letakarva, bűzös közös helyiségben, ápolatlanul, szakadt, koszos ruhában – kis alapterületen nagy létszámban összezárva – sínylődnék együtt, az elvetemült gonosztevők a még ítélet nélküliekkel, a gyermek- és fiatakorúakkal, a betegek az egészségesekkel és a tébolyodott elmebetegekkel. ami egyben melegágya a bűnözővé válásnak.

Magyarországon – ellentétben Európa nyugati felével – abban az időszakban változatlanul továbbéltek a feudális börtönviszonyok.

Szemere több angliai börtönt megnézve, látta azok zsúfoltságát, illetve érzekelte azt is, hogy emiatt a magány- és a hallgatórendszer nem tud tisztán működni, sok esetben a kettő keveredik egymással. Ez a tapasztalat egyben lehetővé is tette számára mindkét rendszer alapos megismerését.

Itt ragadta meg figyelmét, illetve itt kötelezte el magát a magányrendszer mellett. Személyes benyomásokat szerzett többek között a Bentham-féle edinburghi intézet mindennapi életéről, ahol a zárkák egy félköríves épületben helyezkednek el.

Glasgowban elégedetten nyugtázta, hogy – ellentétben más angol intézetekkel, ahol folyamatos a túlszűfoltóság – Nagy-Britanniában egyedül itt működött kristálytiszta az Amerikából átvett magányrendszer.

⁷ Mezey Barna: A polgári börtönügyi tudományosság a XIX-XX. század Magyarországon. In: A magyar börtönügy kutatásának alapjai. (Szerk. Bódiné Beliznai Kinga, Mezey Barna.) Budapest, ELTE Állam és Jogtudományi Kara, Magyar Állam-és Jогtörténeti Tanszéke, 1997. (Jогtörténeti értekezések, 20.) 20. old.

Párizsban több mint tíz tömlöcöt és zárt intézményt látogatott meg; „lelkesen üdvözölte, hogy vannak olyan intézetek (a vádlottak házai), »melyekben a még el nem ítélték tartatnak, s újabb törvények által nem tömlöcznek, mert ez becstelentető név, hanem csak 'házaknak' neveztetnek.«”⁸

Szemere Poroszországban elsősorban a fiatalkorúak büntetőintézteit tanulmányozta. A következőképpen számol egy „több funkciójú” börtönben tett látogatásáról: „A magánalapítású intézet kettős funkcióval működött: javítóintézetként a 6-16 éves »vásott« gyermekek részére, fenyítő házként azon bűncselekményekért elítélt fiatalkorúak számára. Olyan fiatalkorúakat zártak ide, akiket egyébként fegyházba, börtönbe kellett volna utalni, de ide kerültek, »hogy a fegyházakban megrögzött gonoszok által el ne rontassanak.«”⁹ Az intézetben töltött idő alatt a fiatalkorúak feszes napirend szerint éltek, ennek keretében napi négy órát tanultak, illetve hat órát dolgoztak. Az alap- vagy általános ismeretek elsajátítása mellett a szabadulásukig valamilyen szakmában jártasságot szereztek, és az erről szóló bizonyítvánnyal a kezükben léphettek ki az intézet kapuján.

Szemere Bertalan börtönügyi ténykedéséhez tartozik, hogy Szemerét 1838. június 11-én – Eötvös Józseffel együtt – a Borsod megye által létrehozott tömlöcügyi küldöttségbe póttagnak választják meg. A megválasztásukat követő időszak lázas munkálkodással telt el, az év végére külön-külön elkészítettek egy tanulmányt a megye által felépítésre tervezett új fogház megvalósításához.

Mindkettőjük dolgozatában érzékelhető volt a külföldi utazásaik, illetve a „világot járt” magyarok, elsősorban Bölöni Farkas Sándor amerikai útjának tapasztalata a börtönrendszerekkel kapcsolatban. Eötvös a hallgató (tehát a rabok közti kommunikációt megtiltó), míg Szemere a magány (azaz a rabok egymástól történő teljes elkülönítésével járó) rendszer mellett tette le a voksát, és annak megfelelően készítette el dolgozatát.

A börtönügyi választmány az értékelés során Szemere munkáját tette az első helyre. A tanulmány a nyomdatechnikai munkákat követően Kassán jelent meg. Szemerének ez a műve és a börtönügyi választmányban kifejtett tevékenysége nagy elismertséget hozott, melynek eredményeként beválasztották a megyében működő minden fontosabb bizottságba.

A tervezett fogház felépítésére sajnálatos módon – több kezdeményezéshez hasonlóan – nem került sor. Szakirodalmi szempontból azonban mind a két dolgozat a kor kiemelkedő börtönügyi publikációi közzé sorolandó. Ezek és más tanulmányok is jelentős hatást jelentettek a XIX. század végén megindult börtönépítési hullám terveihez.

Szemerét doppingolta művének sikere, bízott tervének megvalósulásában, ezért 1841-ben úgy tervezte, hogy az ország valamennyi tömlöcét végiglátogatja, egyben feltérképezi a megyék bűnügyi helyzetét, és egy ún. „erkölcs-statisztikai” munkát készít – „valószínűleg a tervezett büntetőjogi reformhoz.”¹⁰

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Erdődy Gábor – Hermann Róbert: Batthyány – Szemere. Pannonica Kiadó Kft., 2002.

A megyékben lévő börtönök látogatása, illetve a külföldi pozitív tapasztalatok arra ösztönözték, hogy próbáljon valamilyen eredmény elérni – ha csak lokálisan is – a börtönviszonyok javítása terén. Ez irányú erőfeszítéseinek kézzelfogható eredménye volt 1844-ben, hogy kieszközölte: Mezőkövesden és Mezőkeresztesen a vizsgálati fogságban lévők és az enyhébb bűncselekmények miatt elítéltek részére külön cellákat építsenek.

A MTA 1839-ben pályázatot írt ki: „*Határoztassék meg a büntetés értelme és célja; adassanak elő annak biztos elvei, s ezekhez alkalmazható nemei; fejtessék meg, található-e helyet köztük a halálbüntetés, és mely esetekben, miképpen és mily sikerrel gyakoroltatott ez a régi és újabb népeknél, különösen hazánkban.*”¹¹

A felhívásra Szemere is benyújtotta pályaművét, „*A büntetésről, s különösből a halálbüntetésről*” címmel. A pályamű elnyerte a bíráló bizottság jutalmát. Szemere munkája öt fejezetben teszi közkincsé „*a szerző külföldi tapasztalatainak, gazdag olvasottságának és hazai kutatóútjának az eredményeit [...], következtetése a halálbüntetéssel kapcsolatban egyértelmű: a halálbüntetés nem felel meg a büntetésekkel kapcsolatos igazságossági és társadalmi kívánatoknak.*”¹²

Szemere Bertalan a világosi fegyverletételig teljes odaadással intézi a kormányzati ügyeket, kitart a szabadságharc ügye és eszméje mellett. A fegyverletét után ő és Batthyány Kázmér külügyminiszter az, akik az orosz vezérkarral próbálnak tárgyalni, de ez a kezdeményezésük kudarcba fullad. Menekülnie kell, Törökországon és Görögországon át Franciaországba emigrál, és Párizsban telepedik le. Menekülése közben a gondjaira bízott Szent Koronát és a koronázási ékszereket 1849. augusztus 23-án Orsovánál elásatta.

Párizsban – felesége kimenekített vagyonából – nagyon szerény anyagi körülmények között élt a családjával. A megélhetési körülményeinek javítása érdekében a vers és prózaírás mellett Angliában a magyar bor népszerűsítése és az export növelése érdekében tevékenykedik.

1851-ben távollétében (*in contumaciam*) halálra ítélték.

1865-ben felesége és befolyásos barátai segítségével amnesztiát kért, és kapott, de már gyógyíthatatlan beteg, amikor az imádott magyar földre lép. Az egyre gyakoribbá és súlyosabbá váló a dührohamai miatt kórházi ellátásra szorult, de az elhatalmasodó kórt visszafordítani nem lehetett, 1869. január 6-án a Schwartzter-féle elmegyógyintézetben hunyt el. Budán temették el, de 1871. május 1-jén Miskolcra szállították, és az avasi templom temetőjében helyezték örök nyugalomra hamvait.

Szülőfaluján és a második otthonának számító Miskolc városán kívül az országban több közintézmény, közterület és köztéri alkotás viseli a nevét, illetve a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság őrzi az első független magyar kormány miniszterelnökének az emlékét.

¹¹ Uo.

¹² Uo.



A Szemere Bertalant ábrázoló festmény fotója a Wikipédia szabad enciklopédiából való.
A síremlékről készült fényképfelvétel Miskolc város avasi temetőjének fotója.

Irodalom

Albert Gábor: *Szemere Bertalan hazatérései*. Kortárs, 2004. 11.

Erdődy Gábor – Hermann Róbert: *Batthyány – Szemere*. Pannonica Kiadó Kft., 2002.

Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990. Javított, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes.
HTML változat: Magyar Elektronikus Könyvtár.

Mezey Barna: A polgári büntetőjogi tudományosság a XIX-XX. század Magyarországon. In: A magyar büntetőjogi kutatásának alapjai. (Szerk. Bódiné Beliznai Kinga, Mezey Barna.) Budapest, ELTE Állam és Jogtudományi Kara, Magyar Állam-és Jogtörténeti Tanszéke, 1997. (Jogtörténeti értekezések, 20.)

Sipos István: Jövőt építő elődeink. Jeles személyek Sárospatak múltjából. Zempléni Múzsza, 2008. 3.

Szemere Bertalan: Terve egy építendő javító-fogháznak a magány-rendszer elvei szerint. Kassa, 1838.
Werfer Károly Könyvnyomó Intézete.

Szemere Bertalan: A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről. Koszorúzott pályamunka. Buda 1841. A Magyar Kir. Egyetem betűivel.

Szinnyei József: Szemere Bertalan. Magyar írók élete és munkái. –
mek.niif.hu/03600/03630/html/sz/sz26153.htm

Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta Steiner Ágota. Budapest, Helikon Kiadó, 1983.

Vatta Község honlapja

Wikipédia: Szemere Bertalan